

ULUG‘BEK HAMDAMNING “LOLA” HIKOYASIDA MAQSAD KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV IFODALANISHI

Maxammadjonov Ne‘matillo

ADU tayanch doktoranti

+998945657999

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23774552>

Annotatsiya. Maqolada Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasidagi maqsad konseptining lingvokognitiv tuzilishi tahlil qilinadi. Konseptning obrazli, semantik va aksiologik qatlamlari lola, qoya, cho‘qqi, olomon, yo‘l va qulash timsollari asosida ochib beriladi. Maqsadning insonni harakatga keltiruvchi kuchi bilan birga uning mutlaqlashuvi vijdon, mas‘uliyat va insoniylik mezonlarini zaiflashtirishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: konsept, maqsad, lingvokognitiv tahlil, konseptual metafora, ramz, vertikal makon.

Аннотация. В статье анализируется лингвокогнитивная структура концепта цели в рассказе Улугбека Хамдама “Лола”. Образный, понятийный и ценностный слои концепта раскрываются на основе образов тюльпана, скалы, вершины, толпы, пути и падения. Показано, что цель обладает силой, побуждающей человека к действию, однако её абсолютизация способна ослабить совесть, ответственность и нравственные ориентиры личности.

Ключевые слова: концепт, цель, лингвокогнитивный анализ, концептуальная метафора, символ, вертикальное пространство.

Abstract. The article analyzes the linguistic and cognitive structure of the concept of purpose in Ulugbek Hamdam’s short story “Lola.” The figurative, conceptual, and axiological layers of the concept are revealed through the images of the tulip, cliff, summit, crowd, journey, and fall. The study demonstrates that purpose has the power to motivate human action; however, its absolutization may weaken conscience, responsibility, and moral principles.

Keywords: concept, purpose, linguistic and cognitive analysis, conceptual metaphor, symbol, vertical space.

Kirish

Kognitiv tilshunoslikda konsept inson ongida shakllangan bilim, hissiy tajriba, baholash va madaniy tasavvurlarni birlashtiruvchi mental tuzilma sifatida qaraladi. Konsept badiiy matnda faqat muayyan leksemaning lug‘aviy ma‘nosi bilan chegaralanmaydi. U syujet, obraz, ramz, metafora, personifikatsiya, makoniy qarama-qarshilik va qahramonning ichki nutqi orqali ham voqelanadi. Badiiy konseptning o‘ziga xosligi shundaki, u tushunchaviy mazmun bilan birga muallifning individual dunyoqarashi va emotsional bahosini ham ifodalaydi. Shu sabab biror asardagi konseptni o‘rganish nominativ birliklarni sanashdan emas, mazmunni tashkil etuvchi barcha verbal hamda obrazli vositalar o‘rtasidagi aloqani aniqlashdan iborat.

Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasi insonning yuksak maqsadga intilishi, bu yo‘lda boshdan kechirgan mashaqqatlari va maqsadning mutlaqlashuvi oqibatlarini ramziy-falsafiy shaklda tasvirlaydi. Hikoyaning voqea maydoni bir qarashda sodda: odamlar tik qoya tepasidagi afsonaviy lolaga yetishga urinadi. Biroq lola oddiy gul, qoya esa oddiy tabiiy to‘siq bo‘lib qolmaydi. Ular inson istagi, muvaffaqiyat, raqobat, qurbonlik, gunoh va vijdon bilan bog‘langan ko‘p qatlamli kognitiv belgilar tizimini hosil qiladi.

Maqsad konseptining obrazli tuzilishi

Hikoyada “maqsad” leksemasi ayrim o‘rinlarda bevosita qo‘llansa-da, konseptning asosiy mazmuni lola obrazi orqali ifodalanadi. Lola qoya tepasida joylashgan, uzoqdan ko‘rinadigan, barchani o‘ziga tortadigan va unga erishgan kishiga favqulodda baxt va‘da qilgandek tasavvur etiladigan obyekt sifatida beriladi. Uning “alvonrang”, “afsonaviy”, “go‘zal”, “sehrli” va “jozibali” sifatlari maqsadning hissiy jozibasini kuchaytiradi. Rang, go‘zallik va yuksak makon birlashib, maqsadning ideal obrazini yaratadi.

“Lola misli quyosh ediyu qolganlar yo‘ldosh - uning atrofida parvona...”

Ushbu o‘xshatishda lola markaz, odamlar esa unga bog‘liq periferik jismlar tarzida konseptuallashtiriladi. Quyoshning yorug‘lik va hayot manbai haqidagi kollektiv tasavvuri maqsadga ko‘chirilgan. “Yo‘ldosh” va “parvona” birliklari esa insonning maqsad atrofida aylanishi, undan uzila olmasligi va hatto shu joziba yo‘lida kuyishga tayyorligini ifodalaydi. Natijada maqsad – markaz hamda nur manbai modeli yuzaga keladi. Mazkur model maqsadning shaxs hayotidagi tashkiliy vazifasini ko‘rsatadi: u fikr, hissiyot va harakatni bir nuqtaga jamlaydi.

Konseptning yadro qatlamini istalgan natijaga yetish, yuqorilash va baxtga erishish semalari tashkil etadi. Yadrooldi qatlamiga joziba, tanlanganlik, va‘da, umid, kurash, mashaqqat va g‘alaba kiradi. Periferik qatlam esa raqobat, qurbonlik, ayb, o‘zini oqlash, qo‘rquv, o‘lim va ma‘naviy yolg‘izlik kabi salbiy belgilarni qamrab oladi. Shu jihatdan maqsad konsepti hikoyada faqat ijobiy emas, ambivalent qiymatga ega: u insonni yuksaltiradi, ayni paytda boshqalarni vosita yoki to‘siq sifatida ko‘rishga majbur qilishi mumkin.

Lola obrazi va maqsadning personifikatsiyasi

Qahramon lolani faol iroda egasi sifatida tasavvur qiladi. Unga “imlamok”, “chorlamok”, “e‘tibor bermok”, “saylab olmok”, “iltifot ko‘rsatmok” va “va‘da bermok” kabi insonga xos harakatlar yuklanadi. Personifikatsiya natijasida maqsad oddiy istak obyektiga emas, qahramonni o‘z hukmiga bo‘ysundiradigan subyektga aylanadi. Bu holat grammatik darajada ham seziladi: qahramon o‘z harakatining tashabbuskori sifatida emas, lolaning da‘vatiga javob beruvchi shaxs sifatida gapiradi.

“Axir lola meni... faqat meni imlayotir! Qolganlardan yuz o‘giran o‘xshaydi, axir mengagina e‘tibor berayotir, menigina huzuriga chorlayotir!”

“Meni”, “faqat meni”, “mengagina”, “menigina” shakllarining takrori maqsad bilan munosabatning individuallashtirishini ifodalaydi. Qahramon umumiy obyektga shaxsiy taqdir belgisi sifatida qabul qiladi. Uning ongida “lola barchani chorlaydi” degan obyektiv manzara “lola aynan meni tanladi” degan subyektiv ishonch bilan almashadi. Bunda tanlanganlik - muvaffaqiyat kafolati

modeli shakllanadi. Qahramon o‘zining alohida ekaniga ishongani sababli boshqalarning halokati unga ogohlantirish emas, ularning tanlanmaganligining dalilidek ko‘rinadi.

“Va‘da”, “iltifot”, “huzur” birliklari lolaga sakral tus beradi. Ka‘ba bilan bog‘liq assotsiatsiya ham maqsadning muqaddaslashtirilganini ko‘rsatadi. Qahramon lolaga intilayotgan olomonni Ka‘baga chor tomondan oshiqayotgan odamlar manzarasiga qiyoslaydi. Biroq keyingi ichki nutqda umumiy ziyorat mazmuni yo‘qolib, shaxsiy tanlanganlik tuyg‘usi ustun keladi. Demak, diniy obraz insonning dunyoviy istakni mutlaq qadriyat darajasiga ko‘tarish holatini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu yerda gap e‘tiqodning o‘zi haqida emas, maqsadni sig‘inish obyektiga aylantiruvchi psixologik mexanizm haqida ketadi.

Konseptual metaforalar

Hikoyaning konseptual qurilishida vertikal makon hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lola yuqorida, odamlar pastda; yuqoriga ko‘tarilish maqsadga yaqinlashish, pastga qulash esa mag‘lubiyat va o‘limni anglatadi. Bu tasvir inson tajribasiga xos orientatsion metaforalarga tayanadi: yaxshi holat, yutuq va qudrat yuqori bilan; tanazzul, ojizlik va halokat past bilan bog‘lanadi. Shunga ko‘ra matnda muvaffaqiyat - yuqori, mag‘lubiyat - past modellari faol ishlaydi.

Qoya maqsad bilan subyekt o‘rtasidagi masofani moddiylashtiradi. Uning “qirrador toshli”, “tik”, “bahaybat”, “yaltiroq”, “sirpanchiq” kabi belgilari sinovning murakkabligi va inson imkoniyatining chegaralarini anglatadi. Qahramonning “tirmashmoq”, “sirpanmoq”, “o‘rmalamoq”, “oshmoq”, “zabt etmoq” harakat fe‘llari bilan tasvirlanishi maqsadga yetishni jismoniy kurash shakliga keltiradi. Natijada maqsadga erishish - qoyani zabt etish va hayot - yuqoriga yo‘l strukturaviy modellari hosil bo‘ladi.

“Demak, olg‘a va yana olg‘a!..”

“Olg‘a” ravishining takrori harakatning uzluksizligini va ortga qaytish imkonining yo‘qligini ifodalaydi. Ammo qahramonning yuqorilashi faqat jismoniy emas: har bir bosqich uning ichki dunyosidagi yangi holatni ochadi. Dastlab qiziqish va ishonch, keyin qo‘rquv, ayb, o‘zini oqlash, nafrat, unutish va yana ehtiros paydo bo‘ladi. Demak, makoniy yo‘l qahramon ruhiyatidagi o‘zgarishlarning kognitiv xaritasi vazifasini bajaradi.

Qahramon o‘zini turli jonivorlarga qiyoslaydi: odamlar “chumolidek g‘imirlaydi”, uning o‘zi “chumoliga aylanadi”, “o‘rgimchak bo‘lib o‘rmlaydi”, hayotga intiluvchi kuchga esa “egasining ketidan ketgan itdek” ergashadi. Ushbu zoonimik o‘xshatishlar maqsad ta‘sirida insonning erkin va axloqiy subyektdan instinktga bo‘ysunuvchi mavjudotga aylanishini anglatadi. Tana tobora kuchayib, maqsad tomon harakat qilgani sari ongning tanqidiy nazorati zaiflashadi. Shu tariqa maqsad - hukmron kuch, inson - ergashuvchi modeliga asos yaratiladi.

Maqsad konseptini ifodalovchi lingvistik vositalar

Hikoyada maqsad konsepti bir necha til sathida shakllantirilgan. Leksik sathda lola, cho‘qqi, marra, yuksaklik, yo‘l, dovon, g‘alaba, baxt va saodat birliklari ijobiy semantik maydonni; qoya, uchma, tubanlik, tuman, qulash, halokat, o‘lim, gunoh va iztirob birliklari esa xavf hamda axloqiy badal maydonini hosil qiladi. Ushbu ikki maydonning qarama-qarshiligi maqsadning ambivalent tabiatini ochadi.

Morfologik va sintaktik vositalar orasida birinchi shaxs olmoshlarining takrori, ritorik so‘roqlar, undov gaplar, parsellyatsiya va takrorlar faol. “Meni... faqat meni”, “menigina”, “mengagina” shakllari egosentrik idrokni; “nechun”, “nahotki”, “nega” bilan boshlangan savollar ichki bahsni; “lola!”, “alvido!”, “Hayhot, g‘olibman!” birliklari esa hissiy ta’sirchanlikni ifodalaydi. “Olg‘a va yana olg‘a” takrori maqsadga bir yo‘nalishli harakatni, “yo hayot, yo mamot” alternativ qurilmasi esa tanlovning keskin chegarasini bildiradi.

Fe‘llar tizimi ham konseptning dinamikasini belgilaydi. “Tirmashmoq”, “ko‘tarilmoq”, “yuksalmoq”, “oshmoq”, “zabt etmoq” fe‘llari maqsadga yaqinlashishni; “sirpanmoq”, “qulamoq”, “tushmoq”, “g‘arq bo‘lmoq” fe‘llari undan uzoqlashish va halokatni ifodalaydi. Qarama-qarshi yo‘nalishdagi fe‘llar vertikal konseptual o‘qni barpo etadi. Personifikatsiya, o‘xshatish va metafora esa mavhum maqsadni ko‘rish, his etish va jismoniy boshdan kechirish mumkin bo‘lgan obrazga aylantiradi.

Xulosa

Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasida maqsad konsepti matnni tashkil etuvchi markaziy mental tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Uning yadro mazmuni istalgan natijaga erishish, yuqorilash va baxtga yetish semalaridan iborat. Joziba, tanlanganlik, umid, kurash va g‘alaba yadrooldi qatlamni; raqobat, qurbonlik, gunoh, vijdon, o‘lim va yolg‘izlik esa konseptning periferik hamda baholovchi qatlamini shakllantiradi.

Hikoyaning asosiy lingvokognitiv xulosasi shundan iboratki, maqsad inson hayotini tartibga soluvchi va uni mashaqqatni yengishga undovchi kuchdir, ammo u mutlaq qadriyatga aylantirilganda vijdon va mas‘uliyatni siqib chiqarishi mumkin. Cho‘qqidan keyingi son-sanoqsiz qoyalar tashqi muvaffaqiyatning nihoyasizligini, haqiqiy ruhiy yuksalish esa natijadan ko‘ra yo‘lining axloqiy mazmuniga bog‘liqligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово // *Русская словесность: От теории словесности к структуре текста*. – Москва: Academia, 1997. – С. 267–279.
3. Карасик В. И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2002.
4. Маслова В. А. *Когнитивная лингвистика*. – Минск: ТетраСистемс, 2004.
5. Попова З. Д., Стернин И. А. *Когнитивная лингвистика*. – Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007.
6. Ҳамдам У. Лола. Ҳикоя.